

סופרו של משיח – אהרן זאב אשכולי

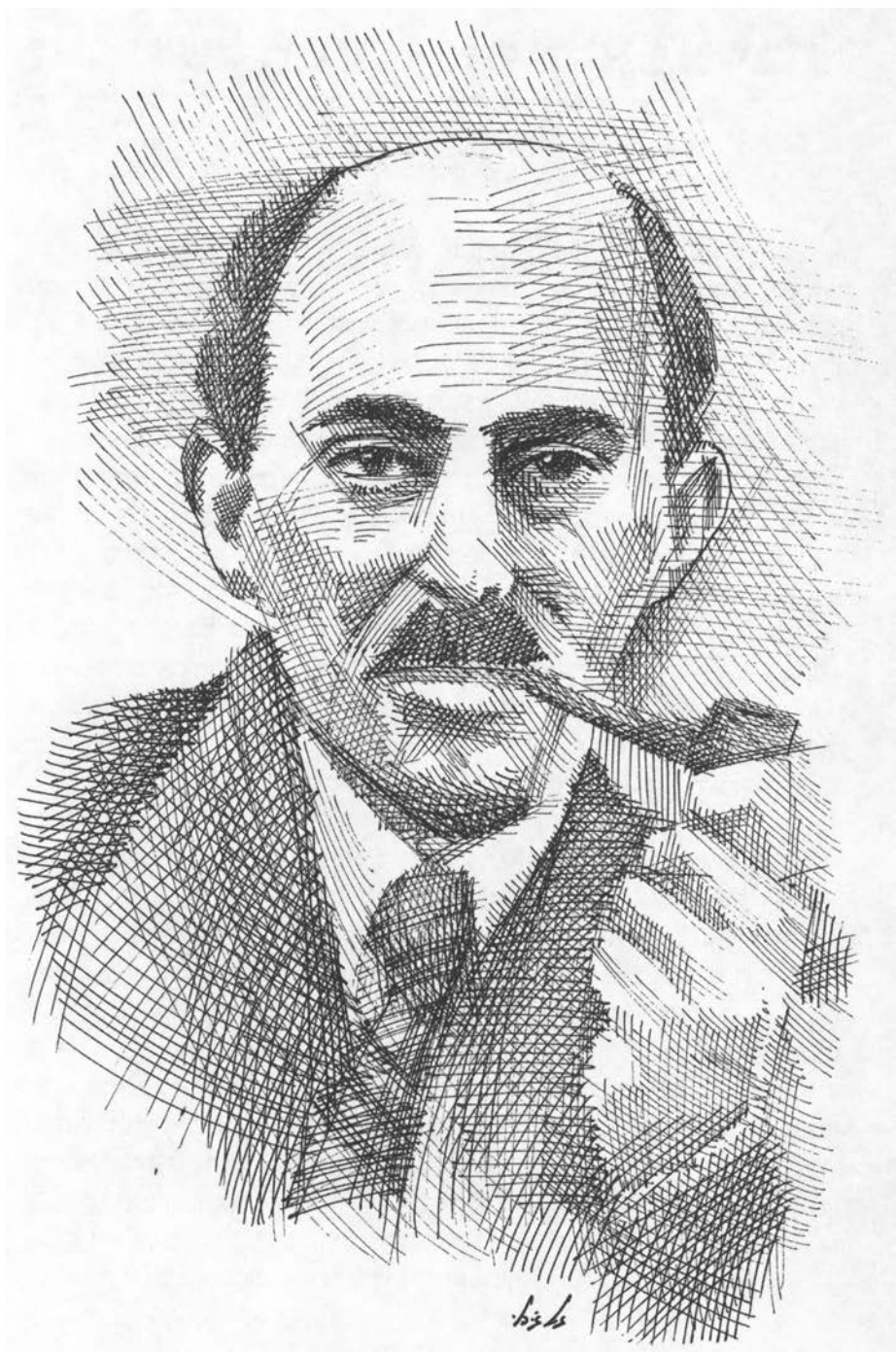
זאב גריס

זמן מה אחרי מלחמת ששת הימים, בזמן שדות מילואים מעייף ומשמים באזור אבו רודס שבסיני, פניתי לסמלת התרבות שהיתה בבסיס שבו חנינו, ושאלתייה אם יש לה ספרים לקריאה. היא ענתה לי כי יש לה ספרייה "שלמה" שאף אחד אינו מתעניין בה. ביקשתייה לדאוגה והיא אמרה לי כי "חבל על הזמן שלי", ושזה פשוט נורא ש"הוועד למען החייל" מקבל בלי הבחנה כל מיני ספרים של זקנים שהלכו לעולמם ושבניהם אינם יודעים כיצד להיפטר מהם, אלא תוך הענקתם חינם לחיילי ישראל. ביקשתייה בכל זאת לדאוג מה יש בספרייה הקטנה, והנה אחד הספרים הראשונים שצדה עיני היה "סיפור דוד הראובני" שההדיר אהרן זאב אשכולי, שהיה נתון בין ב"בית המרפא" לדוד פוגל ל"בישוב של יער" לחיים הזו. שאלתייה אם אביא לה ספרים שהחיילים אוהבים לקרוא תסכים לקבל ספר כנגד ספר, והיא ענתה: "למה לא? רק אל תביא ספרים מהסוג הזה, אלא משהו כמו הרומאנים הזעירים". כוונתה היתה לספרים שהודפסו על נייר זול וצירפו עלילות ארוטיות ומלחמתיות ועל פי רוב עברו הרבה ידיים עד שהגיעו לדוכני רחוב לספרים משומשים, ומשם החלו בסיבוב נוסף בקהל קוראים חדש. לקחתי אתי ביציאתי לחופשה כמה "שקי כוננות" – אלה השקים הקטנים לדיפון עמדות – ובעוברי בתחנה המרכזית בתל-אביב קניתי, כמדומני בחצי לירה לספר או פחות, דומאנים זעירים כדי להחליפם בספרות הישנה שאין לה דורש. כך זכיתי ב"סיפור דוד הראובני", ובפגישה ראשונה ומרתקת עם עטו החדה ולשונו השנונה של מהדירו, אהרן זאב אשכולי.

דומני כי מן הראוי לומר כמה מילים על אשכולי, איש אשכולות זה, שכדרך מי שנשכח וכה להיזכר לראשונה מחדש לפני שנים אחדות בידי בעל טור זריו בעיתון "ידיעות אחרונות", שדפדף בין דפי האנציקלופדיה העברית וגילה לתדהמתו שערך שלם הוקדש ליהודי אלמוני ושמו אשכולי, במקום לנושאי תרבות וסמניה מסוגו (של הכותב), ועל כך כמוכן יצא להתריע.

אהרן זאב אשכולי (י"ב בתשרי תרס"ב – ד' בכסלו תש"ט, 6.12.1948-25.9.1901) נולד בלודו, זו עיר הטקסטיל היהודית הנודעת, שאת גיבוריה הנציח ישראל יהושע זינגר בעל "יושע עגל" ברומן היידי שלו "האחים אשכנזי", שראה אור בשנת 1936, וכמה שנים אחר כך גם אשכולי הקדיש חיבור קטן לקורות לודו ויהודיה, "קהילת לודו" – תולדות עיר ואם בישראל (ירושלים תש"ח). אשכולי בא מבית חסידי והיה מצוי הרבה בחצר וורקי, שם קלט מסודות וסיפורים בעל פה וגם ניגונים רבים, שכעדותו שנים רבות אחר כך במכתב למאיר שמעון גשורי, המחבר הנודע של תיאור הניגון החסידי ותולדותיו, הוא עדיין יודע רבים מהם אבל לא יעז לזמום, שכן אפילו את "התקווה" הוא מוזיף.¹

1 מכתב מ'15 בספטמבר 1931, ארכיון גנוים, תיק K-183/79115.

אחרון זאב אשכולי (1948-1901)

בגיל שבע־עשרה הוסמך אשכולי לרבנות ויצא למסעו הראשון לברלין, לבית המדרש הגבוה לחוכמת ישראל (Hochschule für die Wissenschaft des Judentums), שם למד מפי חכמי ישראל ואומות העולם כיחזקאל קויפמן, הרמן לברכט שטארק (Hermann Leberecht Strack) ואדוארד מאייר (Eduard Meyer). לאחר שסיים את לימודיו עלה ב־1925 ארצה, התגלגל בחיפה ובתל־אביב, ניסה לפרסם עיתון ספרותי ושמו "האנך", שחוברתו הראשונה היתה גם האחרונה והוא היה הכותב העיקרי בה.

בו בזמן התקרב לחוג אנשי "ברית שלום", אך חשב שהם טהרנים מדי, מן הצד המוסרי, ומנותקים מן המציאות בתפיסתם הפוליטית, ושיש לתבוע יותר מעצמנו כדי שנשתלב במרחב השמי. במכתב שכתב ב־1925 לסופר ר' בנימין (ר' יהושע רדלר־פלדמן), קונן על כך ועל שאין התארגנות תרבותית ופוליטית "לשם גאולת היחיד בתוכנו ואחוות עמים" – כך לשונו – והדגים זאת בכך ש"דבר", עיתון ההסתדרות, שהוא עצמו כתב בו מאמרים ופיליטונים רבים אחר כך, פתח דלתו לאורי צבי גרינברג, שכלשונו "המוציא כל צעקותיו לישן וצווחותיו לחדש בצדוף כל ארצו המילים על ישוע שלנו, על דם, על היסטוריה, על פרעות, על ישראל סבא, על הריטמוס שאינו לטיני אלא מונגולי – בכדי להפקיד את נפש ורכוש הערבי".²

אשכולי היה כה נואש מחוסר המעש בהתקרבות לערבים עם הארץ, שהוסיף שלעת עתה ראה שאין לסמוך על שום איש וכי לא מצא אף אחד שישב לחבר ספר לימוד שימושי לערבית, ועל כן חיברו בעצמו – ספר שלמיטב ידיעתי מעולם לא נדפס, ובינתיים גם את כתב היד לא מצאנו. בשנת 1927, שנת הרעב הגדול, נסע אשכולי לאידופה ללמוד ועיקר ישיבתו בפרית, שם כתב עבודת דוקטור ושמה: Introduction à l'étude des hérésies religieuses parmi les juifs: la Kabbale, le Hassidisme, Paris 1928 (מבוא לכפירה בין היהודים – הקבלה והחסידות). ב"מבוא" זה התלהבותו סחפה אותו לקבוע שהבעש"ט לא היה ולא נברא אלא משל היה. בראשית שנות השלושים חזר ארצה עם רעייתו, מרים לבית צ'רניאק (אחותו של משה, לימים אלוף הארץ במשחק השחמט), ולאחר גלגולים אחדים התיישב בירושלים, שבה שהה כשש שנים, תוך כדי התרוצצות מתמדת בחיפוש אחרי פרנסה ותוך פרסום ללא הרף של מאמרים, דברי ספרות, פיליטונים וביקורות. את אלה פירסם בעיקר ב"דבר", "הפועל הצעיר" ו"מאזניים", יחד עם הדפסות ראשונות של ספריו, שיותר ויותר גילו את עניינו בגאולת היחיד והציבור, או אם תרצו – בתיקונו של עולם. באותן שנים הופיע ספרו הקטן על התנועה המשיחית של האציל הפולני טוביאנסקי (Andrzej Towianski) במאה הי"ט, "תנועת טוביאנסקי בין היהודים – אפיוודה משיחית" (ירושלים תרצ"ג), ומאמריו הראשונים על שני ההרפתקנים מבשרי משיח בני המאה הט"ז שנפגשו ברומא: דוד הראובני שבא מחבש, ושלמה מולכו שבא מחצי האי האיברי. עיסוקו בהרפתקנים אלה הניב גם את הספר "חבש" (ירושלים תרצ"ו) – על תולדותיה ותרבותה. אך בכך לא הסתפק, ואחרי שמשך שנים נמשך לדרכם של חכמי סין לתקנת היחיד, למד סינית ותירגם את "ספר המאמרות" (Tao Te Ching) של לאו טוה (Lao Tze) בשם "הדרך ואורח מישרים" (ירושלים תרצ"ז), שלטעמי, הוא היחיד מכל תרגומי

2 מכתב מיפו בכ' בתמוז תרפ"ה, הארכיון הציוני A357/109. ראו גם מה שכתב אשכולי כעבור כשמונה שנים: אשכולי, דברי ויכוח.

הספר בשנים שאחרי כן שהצליח לקרב את חכמת המזרח לחכמתנו. אחרי מותו של אשכולי הדפיסו מעזבונו את "הפילוסופיה של סו טזו" (Su Tzu)³.

באותן שנים כבר עסק אשכולי בליקוט עוד מסורות ומחקרים כדי להעמיק ולהרחיב את "סיפור דוד הראובני", שישמש כזכוכית מגדלת לציפייה המשיחית ולאוחוזים בה, ועם זאת כינס, מקור אחד מקור, אוסף גדול של תעודות, שבכתביו קראו או "ספר המשיח". התקפות הנאצים על היהודים והיהדות דחקו באשכולי להוציא לאור ספר קטן בשם "גזע האדם" (ירושלים תרצ"ז), ובו תיאור ונקיטת עמדה שלו על חקר הגזעים ותיאוריית הגזע; וספר גדול בשם "ישראל – ידיעת עמנו, מהותו, שבטיו ולשונותיו" (ירושלים תרצ"ז). כאן פתח במבוא על מהות הקיבוץ היהודי ובו דיון מקיף על על טיבו של עם ולאום בכלל, וזה היהודי בפרט. פרקי הספר כוללים דיון היסטורי בראשיתו של עם ישראל, דיון שמסקנות רעיוניות נובעות ממנו; תולדות הגזע היהודי בהתחשב באנתרופולוגיה בת זמנו של אשכולי; תיאור תפוצות ישראל והיושבים בהן באופן תמציתי; ניתוח דמוגרפי של הפזורה היהודית על פי מפקדי אוכלוסין בין 1927 ל-1933; טיפוס האדם היהודי על פי מבנהו הפיסי, קומתו וגווניו, תוך הבאת דעות אנתרופולוגים שונים, מבני ברית ושאינם בני ברית; את הספר חותם פרק חשוב על לשונות היהודים שנוסף לו נספח דוגמאות שלהן, וכן נספחים על עשרת השבטים ועל הגרים. כל זה בשנת 1937. בסוף אותה שנה יצא אשכולי שוב להשתלם בפריז ושהה בה כשנתיים, שבהן לימד ולמד במכון ללשונות המזרח (Ecole Nationale des Langues Orientales) המסונף לסורבון. שם המשיך להכין את חיבוריו על דוד הראובני ו"ספר המשיח", ושם פירסם כלי קטן מלא חמדה, הוא קונטרס "חית קנה" (פריס תרצ"ח), חזונו של שלמה מולכו. זאת עשה תוך ליקוט מקורות פלשיים ולימוד הלשון והתרבות של עדה יהודית זו (שראו אור תחילה בדשימה ביבליוגרפית, "הפלשים" [ירושלים תרצ"ז]), שהופיעה בקרית ספר יב-יג [תרצ"ה-תרצ"ז]; ואחרי כן כתדפיס מיוחד בירושלים, בתש"ג). הרשימה היא דק רשימה ביבליוגרפית, והיא סודרה בסדר זה: 1 – ביבליוגרפיות על הפלשים. 2 – מקורות: א. מקורות חבשיים. ב. מקורות עבריים שנכתבו לפני שנת הת"ר, אף אם נדפסו אחרי שנה זו. ג. ספרים ומאמרים בלועזית שנכתבו לפני 1800. 3 – מחקרים: א. כלליים. ב. אנתרופולוגיה, אנתוגרפיה ואתנולוגיה. ג. דת. ד. לשונות הפלשים. ה. עשרת השבטים. ו. חומר על הפלשים אך בעניינים אחרים. ז. סיפורי מסעות. 4 – ספרות פלשית. א. טקסטים, תרגומים, הערכות. ב. ספרות יפה על אודות הפלשים. 5 – פולמוס ביהדות בעד הפלשים ונגדם. 6 – ספרות מיסיונרית נוצרית (קרית ספר יב תרצ"ה-תרצ"ו, עמ' 255).

בשנת 1938 הציג אשכולי מפריז, לראשונה, ל"מוסד ביאליק" את "ספר המשיח", שאו החזיק לדבריו כשלושים וחמישה גליונות דפוס; עד שהחלו לדון בהצעתו, פרצה מלחמת העולם השנייה. אשכולי שב לירושלים וספר זה נתקע, הן כיוון שרצה להרחיבו והן עקב

3 ראו אשכולי, הפילוסופיה.

4 מכתב מ'14 בדצמבר 1938; נדפס עליו "ירושלים" ובשוליו כתובתו של אשכולי בפריז – ראו הארכיון הציוני S83/1533. בתיק זה מצויה גם כל התכתבות אשכולי עם מוסד ביאליק בשנים שאחר כך, שבהן צמח וגדל הספר כפי שנראה להלן.

השתהות המועצה הספרותית של מוסד ביאליק בקידום הוצאתו לאור. אנתולוגיה זו, שהיא עבודה מונומנטלית, סופה שהוגשה מחדש כפולה בכמותה, 1,600 עמודי כתב יד, ביום שבו נפטר אשכולי בדרכו לתל-אביב כקצין נפגעים במלחמת השחרור, ב־16 בדצמבר 1948. בתו דות צפרייר סיפרה לי שכשאביה סחב את כתב היד הכבד באותו בוקר על זרועותיו לעבר מוסד ביאליק, אמד לה ולאמה "אני לוקח לשם את המצבה שלי".

עד כה התפרסם רק כרך אחד מתוך עבודה גדולה זו, בעדיכת חברו, יהודה אבן שמואל: התנועות המשיחיות בישראל, א, ממרד בר כוכבא ועד גירוש ספרד, ירושלים תשט"ז. ספר זה כולל את מרב התעודות לתולדות התנועות המשיחיות בתולדות עם ישראל. שני כרכים נוספים מצפים כמעט חמישים שנה לקורא.

לפני עשרים שנה פנה אלי פרופ' שמואל אטינגר, בשם החברה ההיסטורית הישראלית, וביקשני לטפל בכתב היד של שאר חלקי "ספר המשיח" שלא דאו עדיין אור. הדבר היה שנתיים לאחר מותו של גרשם שלום, דהיינו בשנת תשמ"ד. הוא הסביר לי ששלום התנגד להדפסת החלקים הנוספים של "ספר המשיח", שעיקרם תעודות מוערות בתוספת מבואות, על תולדות התנועה השבתאית, גלגוליה לתנועה הפרנקיסטית ועד לתנועה משיחית בתימן במאה ה־17. ככל הנראה התנגד שלום לפרסום התעודות, שכן היה בעיצומה של כתיבת ספרו המונומנטלי "שבתי צבי", ספר שבו עשה שימוש ברבות מאותן התעודות, ושראה אור בשנת תשי"ז. אטינגר סיפר לי שכבר פנה קודם לכן ליהודה ליבס ולמשה אידל, וכי שניהם הסכימו כי חשוב לפרסם את שאר חלקי הספר, אבל לא הסכימו לקבל זאת על עצמם. הוא הפנה אותי לבתו היחידה של אשכולי, רות צפרייר, כדי שאקבל ממנה את כתב היד המקורי והעתקתו במכונת כתיבה. רות צפרייר גרה במרכז ירושלים, ברחוב רבי עקיבא, בבית שבנה עשיר לבנוני לבילוי חופשותיו בירושלים וממנו קנה אותו אביה; בית יפהפה, מרוצף באריחים צבעוניים ומוקף חומה, שבינו לבית בחצר נמצא בוסתן קטן. כל זה בניגוד גמור לכל המגדלים החדשים ושאר מבנים מודרניים שסביבו. רות הביאה לי כמה ארגוני קרטון ובהם חומר רב. לאחר מיון החומר התברר לי שחלק מכתב היד אבד וכי העתקת מכונת הכתיבה מעולם לא הוגהה, מיום שכתב היד הוקלד במימון מוסד ביאליק.

בחיפושי אחרי החלק האבוד של כתב היד וההעתק המוגה של העתקתו במכונת כתיבה, באתי לפגישה אצל יצחק טאוב, מנהל המוסד. מר טאוב היפנה אותי לחדר שבו אמור היה להיות ארכיון, ובו, בתחתית ארון מתכת, שעל מדפיו העליונים היו טופסי הנהלת חשבונות וגם קפה, סוכר וביסקוויטים, היו כמה וכמה כתבי יד. את כתב היד של "ספר המשיח" לא מצאתי, אבל מצאתי אוצרות אחרים, וביניהם מהדורה מוערת מוכנה לדפוס של אחד מספרי הפולמוס העבריים החשובים בימי הביניים, הוא ספר "עזר הדת" מאת יצחק פולקר, מהדורה שהכין המלומד החשוב יהודה רוזנטל, שבינתיים נפטר. לצדו היה תרגום מלא מוכן לדפוס של יומנו של גתה, שלימים רבים אחר כך ראה אור בהוצאה אחרת ובתרגום אחר בכותרת "חזון ואמת". ומעל כל אלה היה מונח שם אוסף גדול של מאמרי יום טוב ליפמן צונץ מתורגמים מן הגרמנית, כמדומני בידי י"ל ברוך, אף הוא מותקן ומוכן לדפוס. טילפנתי לפרופ' אטינגר, שהיה חבר הקודטוריון של מוסד ביאליק, וכאמור היוזם של ההרפתקה, וסיפרתי לו על חיפושי.

טילפנתי גם לפרופ' יעקב לוינגר, שהיה אז, כדבריו, בעיצומה של הדפסת מהדורה ביקורתית של ספרו של פולקר. לדאבוני כוונתי הטובה לא נסתיעה, ופרופ' לוינגר אמר לי שמאוחר מדי לציין את עבודת רוזנטל בספרו. מוסד ביאליק עבר לשכון במקום אחר (באזור התעשייה בשכונת תלפיות), פרופ' אטינגר נפטר ואיש אינו יודע מה עלה בגדל כתבי היד הללו.

במוסד ביאליק הפנו אותי לפרופ' עזריאל שוחט, שערך את הכרך הראשון של "התנועות המשיחיות" לדפוס מטעם המוסד, בשיתוף עם יהודה אבן שמואל. נסעתי אליו למקום מגוריו בחיפה, והוא מסר לי כמה תיקים ובהם חומר חלקי משאר חלקי "ספר המשיח", אבל אלה היו אך מעט מועיר ממה שחסר לי. הוא הוסיף כי ייתכן שיש עוד חומר בעליית הגג שלו וכי ישתדל לקבל עודה למיינו ולהודיעני. משלא קיבלתי ממנו הודעה זמן רב, טילפנתי ונדע לי מפי בנו שהוא נפטר ושהדירה שלו הושכרה לזמן ארוך, כך שלא יוכל לסייע לי בחיפוש חומר נוסף בעליית הגג. ביקשתי לראות אם התגוללו כתבי היד האבודים לארכיון תיקיו של גרשם שלום, שהפקד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, וגם שם לא מצאתי דבר.

שחזרתי את התעודות החסרות על פי תיאורן במבוא שהכין אשכולי והצעתי למוסד ביאליק להכין לדפוס שני כרכים נוספים, הראשון על התנועה שבתאית בימי חייו ועד מותו של שתי צבי, והשני על התנועה הפרנקיסטית וספיחיה. דומה היה כי מעתה הדרך נסללה לההדרה ראויה של שני הכרכים הנוספים של "ספר המשיח". אבל התבדיתי. העבודה של עדכון התעודות ותיקונן, על פי כל מה שהתחדש במחקר במהלך חמישים השנים שחלפו, התגלתה כעבודה עצומה, המצדיכה שימוש מתמיד באוצרות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. שימוש זה נמנע ממני משך שנים הרבה, בשל טלטולי חיי וחסרון בית אקדמי שיאפשר לי להתפנות למחקר. עכשיו מצוי כבר חלק מהכרך הראשון הנוסף בדפוס במוסד ביאליק, ואני מקווה שלא יארך הזמן ותושלם הוצאתו לאור של מפעלו הגדול של אשכולי. מפעל זה חשיבותו גדולה, שכן לראשונה יהיה לפנינו רצף מוער של התעודות לתולדות התנועות המשיחיות בישראל, תעודות שיוכלו לשמש חוקרים, מורים ומשכילים. עבודתו הכבירה של גרשם שלום, הכוללת מחקרים רבים בשבתאות, ומעל כולם ספרו "שתי צבי", לא באה להעמיד קורפוס מסודר של תעודות, אלא לבנות תשתיות למחקר, ולספר במעין רומן היסטורי מחקרי את סיפורה המופלא של התנועה השבתאית וגיבוריה, סיפור שכתוב ביד אמן של חוקר ומספר גדול.

לעומת זאת זכה "סיפור דוד הראובני", ו"החברה ההיסטורית הישראלית", או בהנהגת פרופ' יצחק בער, דחקה במחבר להוציאו לאור, כמובן כדרך הימים ההם והאלה, תוך ציפייה של החברה ומוסד ביאליק שאשכולי יצליח בשאר רוחו להביא מזון לביתו. אשכולי פנה למזכיר החברה, ישראל היילפרין, ובמכתב זריף לבער ולמשה גורדון, מנהל מוסד ביאליק, וביקש לא יותר מארבע לא"י לגליון דפוס. זאת אומרת, על פי היקף הספר הנדפס, סך הכל 128 לירות, שכדבריו הם לא יותר מ"שכר עובד בטל המרסק אבנים בחוצות בגמר עבודתו".⁵

על פרנסתו של אשכולי סיפר לי פרטים מעניינים חברו, פרופ' ישעיה ליבוביץ, זמן קצר לפני פטירתו. פניתי אליו כיוון שהתבקשתי להכין דברי פתיחה לתולדות אשכולי, לערב מטעם

5 כל ההתכתבות על מימון הספרייה ההיסטוריוגרפית והכנת סיפור דוד הראובני לדפוס מצויה בארכיון הציוני, תיק S83/935.

החברה ההיסטורית הישראלית, שעמד להיערך לכבוד הופעתו המיוחדת של ספר "דוד הראובני" שההדיר אשכולי, בהוצאת מוסד ביאליק (ירושלים תשנ"ד), עם תוספת מבואות מאת משה אידל ואליהו ליפינר. נודע לי כי ליבוביץ היה חבר קרוב של אשכולי ולכן רציתי לפגוש אותו. התקשרתי לפרופ' ליבוביץ, ומיד כשהצגתי את עצמי והסברתי כי ברצוני לשוחח איתו על חברו אהרן זאב אשכולי, הגיב ליבוביץ בהתרגשות רבה ואמר לי "אין לך מושג כמה שאהבתי את האיש הזה"; והוסיף: "בבקשה תבוא". שאלתי: "מתי?", והוא השיב "עכשיו, מיד". נבוכתי ואמרתי "זה יום שישי ועלי להספיק קניות לשבת, אולי אפשר לבוא בצהריים?", וליבוביץ ענה: "תבוא מתי שאתה רוצה היום, לפני כניסת השבת". קבענו להיפגש בצהריים וכשנפגשנו סיפר לי ליבוביץ שמשכורתו הראשונה כמדריך באוניברסיטה העברית היתה באמצע שנות השלושים שתיים-עשרה לירות לחודש,⁶ שעה שלאשכולי הציעו לעזור בעריכת "מאזנים" תמורת חמש לירות לחודש.⁷ אכן, סוף סוף הספר הופיע וזכה ששניים מחכמי הדור המובהקים, בער עצמו וישעיה זנה, יקדישו לו ביקורות מקיפות.⁸

אף על פי שדוד הראובני לא ניחן בעושר לשון ודמיון עז כשלמה מולכו, חיבורו הוא מכרה עצום לתולדות חיי היהודים במזרח התיכון ובדרום אירופה, יהודים שהוא רצה לגאלם. לכן דורנו נראית דמותו כדמות מטורף שעלה לרומא מן המזרח, אבל האיש בכל זאת זכה לחסדי ראש הכנסייה ברומא ולאחזן קשבת לתוכניתו הדמיונית לעזור לנוצרים, עם צבא יהודי שמחכה לו, לשחרר את ארץ הקודש מידי הכופרים המוסלמים. ומדוע זכה לחסדי האפיפיור? על שום אופיו של הדוד שחוה שינוי סדרי עולם עם גילוי העולם החדש, שמוטט ידע גאוגרפי ומדעי של אלפי שנה, ויזרו רבים לחשוב שאין מונע עתה בידי בני אדם לשנות באופן קיצוני את מהלך ההיסטוריה ולהביא לגאולה עולמית.⁹

הסיפור פורט לפרוטות ומספר בפרוטות את תלאותיו ותחבולותיו של דוד הראובני, עלילותיו ועלילות כנגדו, עד היעלמותו בפורטוגל – שבה ובפרטיה דן מחדש א' ליפינר במבוא למהדורה החדשה. כל אלה מבוארים באופן מושך לב ומרתק במבוא הרחב שהקדיש אשכולי לחיבור, מבוא שבו פרס את הרקע הפוליטי, החברתי והדתי, של מאורעות הימים ההם, וכן בעזרת שורת נספחים שהוסיף בסוף הספר.

די בכל הפעילות הספרותית הזאת להעסיק אדם מבוקר ועד ערב, אך אשכולי הרחיבה, והפעילות הספרותית והביקורתית הסתעפה והלכה והניבה את חיבורו הקטן "מאמר הספרות" (ירושלים תש"א), על מצב הסופר והספר בישראל, ומאמרים חשובים שנשכחו משך הזמן כמאמר "גלוי מסתרים" שפירסם ב"מאזנים" כרך ט"ז (תש"ד), והיא הביקורת הקצרה

6 כך מסר לי בשיחה עימו ב-24 בדצמבר 1993.

7 ראו הצעה זאת בין שאר אפשרויות עבודה שעמדו או לפניו בארכיון גנוים, תיק 323/30234/1, במכתבו לחברו אברהם בלויצפורי מ-11 בינואר 1933. בין נסיונותיו של אשכולי היתה פנייה למשרה ממשלתית בחמישים לא"י לחודש [!], כמסופר שם, והוצעה לו פרופסורה באוניברסיטה בלטית.

8 ראו ביקורתו של בער, ותגובתו של אשכולי, וביקורתו של זנה: בער; אשכולי, שתי דמויות; זנה. סקירה מפורטת של כל הביקורות ראו אצל אידל, עמ' XX-XXIV.

9 ראו לאחריה בספר שליווה תערוכה שהכינה הספרייה הציבורית בניו יורק לכבוד מלאת חמש מאות שנה לגילוי אמריקה: גרפטון.

הראשונה הרצינית על ספרו החשוב של גרשם שלום שנכתב באנגלית, *Major Trends in Jewish Mysticism* (זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית).

צורכי פרנסה דוחקים מצאו את פתרונם במינויו של אשכולי למנהל הסמינר לגנונות על שם המחנך יצחק אפשטיין בירושלים, שלימים נקרא על שם אשכולי עצמו. בעבודה שעשה שם הסתייע רבות באשתו מרים, ששחררה אותו לעבודתו הספרותית והמחקרית והעמיסה על כתפיה עול טיפול וניהול ענייני חינוך עם ענייני הבית. היה זה בית, שפעילות אשכולי בו כאילו לעולם לא נגמרה – פעילות, שלדברי בתו רות משכה אליו כפרפרים לאור אנשי רוח וספר לערבים רבים וארוכים של שיחות עמוקות, מתובלות בדברי הבאי וחיודי אשכולי. כאן מן ההכרח לציין במיוחד את סגולותיה של אשתו של אשכולי, מרים, אשת חינוך רבת כשרון, שאר רוח ותושייה. בספר זכרונות ושיחות שהוציא לאור אחיינה, דני פתר־פטרזייל, "לב בצד שמאל – על חינוך וחברה" (תל אביב 2000) נשאל המחבר באחת השיחות אם היו אנשים שהשפיעו עליו במיוחד. וכך השיב:

כן היו, קודם כל המחנכת שלי דודתי מרים אשכולי, שהייתה לה השפעה מכרעת על העובדה שהלכתי להיות מחנך. בגיל תיכון גרנו ברחוב המעלות בירושלים, בדירה שבה היה לנו חדר, שירותים ומטבח קטנטן. היה שם חדר חסר קיר, ובמקומו היה וילון, שהפריד בין הדירה שלנו לבין גן הילדים של מרים אשכולי. אולי הזיכרון הפדגוגי המקצועי הראשון שאני זוכר, הוא שהייתי חולה ושכבתי במיטה בחדר שלנו. בגן היה רעש אימים. והגננת ניסתה להשתלט על הילדים ולהשתיק אותם, עד שנכנסה מרים אשכולי. מעבר לוילון אני שומע שמרים אומרת בקול הרגיל שלה, לא בצעקה: "ילדים שקט, אני רוצה להגיד לכם משהו". אף אחד לא הקשיב, או היא אמרה פעם שנייה: "ילדים אני רוצה להגיד לכם משהו". בפעם השנייה הקול שלה היה יותר שקט מהפעם הראשונה. או היא אמרה עוד פעם: "ילדים אני רוצה להגיד לכם משהו", והפעם הקול שלה היה עוד יותר שקט מהפעם הקודמת. כך היא המשיכה עד שהילדים אמרו פתאום: "לא שומעים". אז היא הורידה את הקול עוד יותר, ותוך שלוש דקות הייתה דממה מוחלטת. זה כל כך הרשים אותי, מפני שאתה לא מצפה שמורה ינהג ככה. להפך, ככל שהרעש גדול יותר הוא ירים את קולו יותר, כדי לגבור על הרעש, והיא עשתה בדיוק את ההפך. זה קסם לי מאד (עמ' 29).

עזווע מלחמת העולם השנייה שפרצה, הדאגה לנשארים בפולין ממשפחתו וההכרח לעשות משהו, הניעו את אשכולי להתנדב לבריגדה היהודית.¹⁰ תחילה חויל כחייל פשוט, אבל תוך זמן קצר שינה את יעדו, משיבששוהו חבריו מן "ההגנה" שינצל את סמיכתו לדבנות וישמש רב צבאי, כדי שלא יהיו רק אנשי "המזרח" במשרה זאת, אלא גם איש תנועת העבודה. אשכולי לא ראה זאת כמשחק אלא הכשיר את ביתו, וחוזר להניח תפילין ולעבודת בית הכנסת כבקי ורגיל. פרשה לעצמה היא איך השפיעו מעשיו על בני ביתו שהיו עד כה דוחקים מן

10 ראו המכתב המרגש שכתב לחברו "למך (המשורר עורך "גליונות") ב־3 ביוני 1940 – ארכיון גנוים, תיק 196.

הטקסים וההווי של עולמו הישן. בתו רות הראתה לי באחת מפגישותינו בביתה כתב יד של צוואה שהכין אביה, ערב צאתו לשמש רב בביריגדה היהודית. על הצוואה היו חתומים שלושה עדים, שרק שניים מתוכם ידועים לי. הראשון היה הסופר ש"י עגנון והשני חברו של אשכולי, יהודה אבן שמואל (או עדיין בשמו הראשון קריפמן, שכן היה זה קודם נפילת בנו שמואל במלחמת השחרור). בצוואה ביקש אשכולי שבתו רות תקבל חינוך של בת ישראל כשרה ונאמנה, דהיינו חינוך דתי, בקשה שרות, שלמדה או בכיתות היסוד של בית הספר היסודי, ואמה מרים, סירבו למלא.

תוך טלטולי עם הצבא הבריטי לא זנח אשכולי את עבודתו הספרותית, ואף ניצל את עטו הקל לכתיבת איגרות כים קטנות לחיילים ולחיילות בעניין שמירת טהרה ומידות. מצוי איתנו מכתב שכתב אשכולי לדניאל פרסקי, אז מראשי ה"הסתדרות עברית באמריקה", שבו ביקשו לשלוח לו ספרים לאיטליה כדי שייסד בית מדרש לחיילים היהודים ששירתו בצבאות שונים שהצטרפו לבנות הברית וכבר החלו מתקבצים לבית תרבות שפתח. חיילים אלו, כדרך הדור ההוא, שפתם המשותפת היתה בעיקרה יידיש.¹¹

עוד לפני תום שירותו ב־1944 הצטרף אשכולי לישעיה ליבוביץ ואחרים בייסוד רשימת "העובד הדתי" בהסתדרות, כדי לתת ביטוי לאוכלוסייה דתית משכילה כמוהם, השואפת לתקנת החברה ושמירת מסורת ישראל. לסיעה היתה, כידוע, הצלחה צנועה בלבד בקהל הבוחרים. בין שחרורו מהבריגדה למלחמת השחרור המשיך אשכולי לעבוד והכין לפרסום מהדורה ראשונה מן האוטוגרף של היומן המיסטי מושך הלב שהשאיר אחריו גדול תלמידי האר"י, הלא הוא ר' חיים ויטל. המהדורה ראתה אור רק אחרי מותו, עם מעט תוספות מאת נפתלי כךמנחם. אשכולי נתן שם לחיבור, "ספר חזיונות". בשנה שהחיבור יצא לאור בהוצאת "מוסד הרב קוק", שנת תשי"ד, היו רגישויות אחרות מאלו שיש היום בציבור הדתי. לשון היומן, שחלקה ביטאה חלומות חושפניים מדיי לטעמם של אניני דעת בקרב שלומי אמוני ישראל, גרמה לדרישה לאסוף את המהדורה מן החנויות ולגנוזה, ושנים רבות לא היה החיבור בנמצא. עברו למעלה מארבעים שנה עד שהתעוררו אנשים מקרב "היראים", שהשתנו רגישויותיהם והוציאו את מהדורת אשכולי מחדש, בצירוף כמה תוספות ובהן השוואה לשאר ספריו של ר' חיים ויטל, ואף בכמה השמטות. בקרוב תראה אור מטעם "מכון כךצבי לחקר קהילות ישראל במזרח", אשר ב"יד יצחק כךצבי", מהדורה מתוקנת ובה תוספת מבוא רחב והרבה הערות שהכין משה פוירשטיין.

אשכולי הכין לדפוס גם כתב יד של "ספר ירחמאל", והוא אנתולוגיה ספרותית ימי ביניימית רחבת היקף, ולדאבוננו כתב ידו של אשכולי אבד לנו. לאחרונה ההדיד את החיבור עלי יסיף, בהוצאת אוניברסיטת תל־אביב (תשס"א).¹²

11 מכתב מג' בשבט תשי"ה, שם, תיק 21.

12 ראו הודעתו של אשכולי כי כתב היד מוכן לדפוס – אשכולי, תנועות, עמ' 68 (בהערה 5 לקטע מס' 2). עוד ראו על גלגלי העתקת כתב היד במבוא שכתב ע' יסיף, במיוחד עמ' 18-40, ובסוף הספר, בנספח של מקורות ומקבילות, עמ' 453-524.

אשכולי כתב גם את החיבור המקיף הראשון, ועד כה האחרון, על "חסידות פולין", חיבור שהתבקש לכתוב לקובץ בשני כרכים שיזמו חבר חוקרים ומלומדים שביקשו להנציח את קהילות ישראל שחרבו בימי מלחמת העולם השנייה. חיבור זה, כ"ספר חזיונות", הופיע לאחר מותו בקובץ "בית ישראל בפולין" (ב, ירושלים תשי"ד), וכעבור שנים רבות הוציאו לאור מחדש דוד אסף בתוספת מבוא כחוברת עצמאית: "חסידות פולין" (ירושלים תשנ"ט).

אשכולי כאילו הרגיש שזמנו הולך וקצר – עסקים, פרנסה וקצת מחקר ביום, ולימוד וכתובה לאור מנורה מדי לילה, עד עלות השחר. שליטתו בלשונות רבות (לדברי בתו, עשרים ושמונה!) הפרתה את מחשבתו והרחיבה את אופקיו, אם כי לטעם כמה ממבקריו גרמה לפזיזות שיסודה בעושר השמור לרעת בעליו, שיכולתו לדלג ורצונו לדלג משפה אחת לשנייה הביאו לטעויות.

אך שוב, פרצה מלחמת השחרור ולא איש כאשכולי יתבדל מן הכלל ויתרכו במחקר. אף כי היה כבר בסוף שנות הארבעים שלו, הוא התנדב לצבא שנולד ויום תיקון ודרך להמצאת מנוחה נכונה לחללים. הרב שבו הצטרף למבקש הגאולה וכפהו לעסוק בעבודה שוברת הלבבות של הבאת צעירי ישראל חללי צה"ל לקבורה, תוך מציאת פתרונות לזיהוי חללים, מניעת ביוזי המת ואפילו יצירת נוסח מצבה שאינו מבדיל בין טוראי לאלוף – מעשה שעד היום לא סופר, ורק הד רחוק ממנו שמור בזכרונות יוסף יורעאלי, שהיה "מוזכיר ראשון של מערכת הבטחון ומשרד הבטחון"¹³ מעשה שבעצם מילואו נדם ליבו.

הבוחן את דרכו האישית של אשכולי יראה שהנדודים לא השקיעוהו בד' אמות של פרנסה, אלא לעולם אף רץ לחקור, לפרסם ולהגיב, בענייני היחיד והציבור. גאולת היחיד ותיקון הכלל היו לו תקוות חיים וסם חיים, שאותותיו פזורים לאורך דרכו. כאילו בתקול משמים לחשה לו כי מידת ימיו קצרה ופחות מחמישים שנה קצבו לו. כל מי שהתנסה בעולמו של מחקר במדעי הרוח בכלל ובמדעי היהדות בפרט, יודע כמה עזו רוח ועקשנות נחוצים למי שבנפשו לחקור, אבל פרנסתו אינה מצויה. אפשר להשתאות רק לנוכח היבול המחקרי הגדול של אהרן זאב אשכולי.¹⁴ על אהבת ישראל שלו תעיד התמסרותו ללימוד שפתם ותרבותם של הפלשים, כמו גם התעוררותו לחבר את ספרו החשוב "ישראל", ספר שלא זכה עד היום להכרה בחשיבותו, דבר המעורר תמיהה, על שום חלוציותו במחקר עדות ישראל, לשונותיהם ותרבותם.

ספרו "סיפורו של דוד הראובני", הוא תמרור וציון דרך לא רק בחקר תולדות עם ישראל, אלא גם אבן יקרה בבניין ספרותי ורוחני גדול של תפיסת הגואל והגאולה בעמנו, בניין שאשכולי רצה לבנות מן המסד עד לטפחות ולא עלה בידו כרצונו.

גולת הכותרת של עבודתו המדעית של אשכולי היא המחקר של משיחים, תקווה משיחית ותנועות משיחיות בישראל. בתוך אלה, חיבורו "ספר המשיח", בלבדו בדפוס כ"תנועות המשיחיות בישראל", לבטח זוכה, עם השלמת הדפסתו, בהערכה שלה לא זכה בחייו.

13 ראו יורעאלי, עמ' 138; ובעמ' 117, דבריו על השתתפות בך גריון בצעד המשפחות. והשוו בך גריון, ח"א, עמ' 221, רישומים מ'28 אוקטובר 1948, ומ'3 בנובמבר 1948.

14 לרשימה ביבליוגרפית של כתבי אשכולי ראו אשכנזי.

קיצורים ביבליוגרפיים

משה אידל, מבוא לספרו של אהרן זאב אשכולי, דוד הראובני, ירושלים תשנ"ד. אהרן זאב אשכולי, "דברי ויכוח עם ברית שלום", שאיפותינו ג (תרצ"ב-תרצ"ג), עמ' 105-116.	אידל אשכולי, דברי ויכוח
—, "הפילוסופיה של סו טזו" (Su Tzu), גילי אש, בעריכת ראובן אבינועם (גרוסמן), ב, תל-אביב תשי"ח, עמ' 172-173.	אשכולי, הפילוסופיה
—, "שתי דמויות של דוד הראובני?", ציון ו (תש"א), עמ' 101-105.	אשכולי, שתי דמויות
—, התנועות המשיחיות בישראל, הביא לדפוס יהודה אברךשמואל, ירושלים תשט"ז.	אשכולי, תנועות
טוביה אשכנזי, "כתבי ד"ר אהרן זאב אשכולי ז"ל", ירושלים 1959.	אשכנזי
דוד בן גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות – תשי"ח-תש"ט, תל אביב 1982.	בן-גוריון
יצחק בער, "ביקורת על ספרו של אהרן זאב אשכולי, 'דוד הראובני'", קרית ספר יז (ת"ש), עמ' 302-312.	בער
Anthony Grafton with April Shelford and Nancy Siraisi, <i>New World Ancient Texts – The Power of Tradition and the Shock of Discovery</i> , Cambridge MA. 1992	גרפטון
Isaiah Sonne, "Bibliotheca Historiographica Hebraica", <i>JQR</i> , N.S. 34 (1943/44), pp. 243-295	זנה
יוסף יזרעאלי, בשליחות בטחונית, תל אביב 1972.	יזרעאלי
עלי יסיף, ספר הזכרונות – הוא דברי הימים לידחמאל, תל אביב תשס"א.	יסיף

זאב רבן, ללא כותרת
(ערבי משקיף על חלוץ
חורש בשדה), 1916
בקירוב, מתווה, צבע
מים על נייר. אוסף
מאורה ואדם רסקין,
זכרון יעקב